

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Theorie en techniek in wording

HARRY STROEKEN

Zoals een student het meeste kan opsteken van colleges waarin de docent zelf nog bezig is te zoeken, te ontwikkelen en te vragen, zo zijn dié geschriften van Freud wellicht de meest interessante waarin hij de psychoanalyse nog uitvindt. Er is nog geen sprake van technische termen die afgesleten zijn, maar slechts van frisse, beschrijvende woorden. Aangezien de nieuwe uitgave *Werken* chronologisch geordend is, staan in deel 1 de teksten uit die beginfase waarin Freud de overgang maakt van neurologie naar psychoanalyse. Alleen *Studies over hysterie* was opgenomen in de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* van Boom; de andere bijdragen in deel 1 zijn nieuw. De belangrijkste daarvan zijn: *Hysterie* (1888b), nog te noemen bijdragen over hypnose, documenten over het geval 'Nina R.', *Ontwerp van een psychologie* (1950c), en *Over de herinneringen* (1899a). Sommige artikelen waren evenmin opgenomen in de *Gesammelte Werke*, omdat ze pas later boven water kwamen. Ze zijn wel te vinden in de *Nachtragsband* (1987) bij de *Gesammelte Werke*.

Dit artikel gaat over die beginperiode, over de eerste tien jaar van Freuds privépraktijk, toen hij nog zoekende was. Freud was in die periode — van ongeveer 1886 tot 1895 — een vrijgevestigde zenuwarts die in zijn praktijk gebruikmaakte van wat beschikbaar was aan 'geneesmiddelen', vooral hypnose en elektrotherapie. Geleidelijk aan schoof hij op in de richting van een psychoanalytische praktijk. Freud de psychoanalyticus heeft zich gaandeweg ontwikkeld uit Freud de hypnotiseur onder invloed van wat hij leerde van sommige patiënten, misschien vooral van zijn mislukte behandelingen. In de ietwat mythische beeldvorming van de freudianen is de schepping van de psychoanalyse een revolutionaire creatio ex nihilo. Daardoor raakt uit beeld wat aan de psychoanalyse voorafging en hoe ze ontstaan is. Dit komt tot uiting in *Fehlleistungen* bij het uitgeven van de *Gesammelte Werke*: de uitgevers konden het eigen Freudbeeld niet verzoenen met de hypnotiseur en modearts die de jonge Freud was. Sporen van die laatste werden 'per vergissing' uitgewist. Hierop wordt aan het einde van dit artikel ingegaan. Nu zal ik eerst een indruk geven van Freuds praktijk in de eerste jaren.

¶ *Twee stromen*

De psychoanalyse komt voort uit twee bronnen: de strak wetenschappelijke wereld van de Weense universiteit enerzijds en anderzijds de wereld van hypnose, elektrotherapie en andere technieken uit de eerste jaren van Freuds privépraktijk. De eerste bron is verbonden met de naam van Prof. Ernst von Brücke (1819-1892) op wiens fysiologisch laboratorium Freud jarenlang werkte. Freud merkte hem aan als zijn meest invloedrijke leraar, van wiens strenge blik hij jaren later nog droomde (Freud 1900a, p. 432). Von Brücke was een prominent lid van het Berliner Physikalische Gesellschaft (Bernfeld & Cassirer 1981, 54 e.v.). Alleen de aantrekking en afstoting van fysiologische en chemische krachten telden volgens hen in serieuze wetenschap. Freud was tot en met doorkneed in deze opvattingen. Hij kon echter met die serieuze wetenschap niet zijn brood verdienen in zijn privépraktijk: «Als men van de behandeling van zenuwzieken wilde leven, moest men natuurlijk iets voor hen kunnen uitrichten. Mijn therapeutische arsenaal omvatte maar twee wapens, elektrotherapie en hypnose, want het expediëren naar de watergeneesinrichting na één consult was geen toereikende bron van inkomsten» (Freud 1925d, p. 86). Elektrotherapie, hypnose en volgens de eerste opvatting beslist onwetenschappelijke, andere werkwijzen vormden de tweede bron van de psychoanalyse: het therapeutische arsenaal van de privépraktijk. «Men moet de oude hypnotische techniek dankbaar blijven dat ze ons individuele psychische processen schematisch en in geïsoleerde staat heeft getoond. Alleen daardoor konden wij de moed vergaren gecompliceerde situaties in de analytische kuur zelf te creëren en doorzichtig te houden» (Freud 1914g, p. 425/6).

Dit zijn de twee werelden die Freud heeft willen verzoenen, met name in *Ontwerp van een psychologie* (1950c, p. 308-413), een ambitieuze poging om zijn psychologie op een neurologisch fundament te plaatsen en in neurologische termen te gieten. Maar deze poging mislukte en Freud legde dit werk terzijde. Dit probeersel werd pas gepubliceerd na zijn dood, en toen pas werden hoofdstuk VII van *De droomduiding* en andere metapsychologische teksten begrijpelijk. De strikt wetenschappelijke stroming bleef echter voor Freud de eigenlijke standaard. Zijn bekende uitspraak in een gevalsbespreking in *Studies over hysterie* (1895d, p. 575) is zo te verklaren: «[...] ikzelf ervaar het nog altijd als vreemd dat men de ziektegeschiedenissen die ik schrijf, als novellen kan lezen en dat ze om zo te zeggen het serieuze stempel van wetenschappelijkheid missen.» Die ziektegeschiedenissen voldeden niet aan de normen van prof. Von Brücke en zijn Berlijnse vrienden.

Maar een betaalde post aan de universiteit had er niet in gezeten en, zoals gezegd, in zijn praktijk kon Freud met die opvattingen niet vooruit. Niet-temin, onderzoek doen, wetenschap bedrijven en schrijven dát was werk (*Arbeit*) en praktijk doen was slechts bezigheid (*Beschäftigung*) (Brief aan

Fließ 4 februari 1888; Junker 1989). Door heel zijn werk heen vindt men talrijke uitspraken waaruit Freuds hoge dunk van wetenschappelijk werk blijkt in tegenstelling tot zijn waardering van het praktiseren. Het volgende citaat moge staan voor vele andere vergelijkbare in zijn correspondenties: «Wanneer wij therapeutisch zo weinig presteren, troost ik me vaak met de idee dat we op die manier tenminste ervaren waarom niet meer kan worden gepresteerd» (brief aan Binswanger, 28 november 1911). Soms worden patiënten dan wel niet beter, maar zij hebben de wetenschap gediend en dat is prima. In de psychoanalyse doet de koppeling tussen genezen en onderzoeken opgeld, «ein Junktim zwischen Heilen und Forschen» (Freud 1927a, p. 344). Deze manier van onderzoek doen voldoet niet aan wat nu in de wetenschap wordt geëist van dataverzameling, maar kan zij daarom niet toch veel waars naar boven brengen?

¶ *Toveren met hypnose*

Wij denken bij Freud aan de man die praktijk aan huis had en daar de hele dag mensen ontving. Maar zo was het bepaald niet in de eerste tien jaar van zijn praktijk. Ten eerste bezocht hij de mensen vaak thuis, zoals onder andere uit zijn gevalsbeschrijvingen blijkt. Hij klaagde erover dat het gebruik van een koetsje duur was en veel kostbare tijd verloren deed gaan: «De wagen kost veel en het bezoeken afleggen en het voor- en napraatje, waaruit mijn bezigheid (*Beschäftigung*) bestaat, rooft de mooiste tijd voor het werk (*Arbeit*). De Hersenanatomie ligt stil, maar de Hysterie gaat vooruit en is klaar in een eerste versie» (brief aan Fließ, 4 februari 1888; Freud 1986). Vervolgens was hij niet slechts een rustige luisteraar: «Men moet met enthousiasme, geduld, grote trefzekerheid en een schat aan trucs en invallen gewapend zijn» (Freud 1889a, p. 94). Dit was noodzakelijk bij hypnose, waarvan Freud veel gebruikmaakte. Immers: «Men had voor het eerst zijn gevoel van onmacht overwonnen, de reputatie van wonderdoener was zeer vleidend» (1925d, p. 87). «Bij geen andere ziekte dan hysterie kan de arts zo wonderdadig ingrijpen of zo machteloos staan» (Freud 1888b, p. 59).

Freud gebruikt in *Psychische behandeling* (1890a, in de *Gesammelte Werke* gedateerd op 1905) opvallend vaak woorden als «toverij» en «magie»: «Hij [de leek] zal denken dat van hem verlangd wordt dat hij aan toverij gelooft. Daarmee heeft hij niet eens zo ongelijk; ons dagelijks taalgebruik is niets anders dan verbleekte magie. Wij zullen echter een verdere omweg moeten maken om duidelijk te maken hoe de wetenschap het klaarspeelt het woord ten minste een deel van zijn vroegere toverkracht terug te geven» (1890a, p. 99). Hij spreekt over «gelovige verwachting» (o.a. p. 104, p. 105 en p. 108), «wondergenezingen» (o.a. p. 105) en «magische (*zauberhafte*) effecten» (p. 111). Junker (1990, p. 39) denkt dat Freud in de volgende passage mede over zichzelf schrijft: «Ook de in religieus opzicht ongelovigen hoeven niet van wonder-

genezingen afstand te doen. Voor hen vervangen prestige en het effect van de massa ten volle het religieuze geloof. Altijd zijn er wel kuren en artsen in de mode, die vooral de betere kringen beheersen, waar het streven elkaar te overtreffen en de elite na te doen de machtigste psychische drijfkrachten vormen. Zulke modekuren hebben een therapeutische werking die buiten hun invloedssfeer ligt, en dezelfde methoden sorteren, indien toegepast door de modearts die als toeverlaat van een eminente persoonlijkheid bekendheid heeft verworven, veel meer effect dan bij andere artsen. Zo zijn er evenzeer menselijke als goddelijke wonderdoeners' (1890a, p. 106). Een ander citaat luidt: 'De hypnose verleent de arts een gezag zoals priesters of wonderdoeners dat waarschijnlijk nooit hebben bezeten, doordat ze alle psychische interesse van de gehypnotiseerde op de persoon van de arts concentreert' (p. 112-113). Bij het lezen van deze zin moest ik denken aan de psychoanalyticus die alles 'naar zich toe moet halen' in een jaren durende psychoanalyse, dat wil zeggen, die ervan uitgaat dat alles betrekking heeft op de analytische situatie en die dit ook steeds duidt. Dat leidt tot een dergelijke situatie. Freud concentreert zich in dit artikel op de invloed van de geest op het lichaam en zoekt aansluiting bij geneesmethoden uit oude tijden. In het begin ervan gaat hij kort in op de geweldige vooruitgang in de geneeskunde doordat veel meer over de opbouw van het organisme duidelijk was geworden en over het belang van natuurkundige en chemische processen.

In *Psychische behandeling* gaat het in feite om hypnose, om het *rapport* tussen hypnotiseur (arts) en gehypnotiseerde zoals tussen een kind en zijn ouders of tussen geliefden. Freud geeft hoog op van deze nieuwe behandelmethode, maar hij noemt ook de beperkingen ervan; zoals dat zij tot verslaving kan leiden.

¶ *Twee patiëntes*

Hoe zagen Freuds medische activiteiten er in zijn beginjaren in concreto uit? Laten wij ons beperken tot twee patiëntes: Cäcilie M. en Mathilde S.

Cäcilie wordt veertien keer genoemd in de *Studies over hysterie*, hoewel Freud van haar geen uitgebreide ziektegeschiedenis heeft gepubliceerd omdat haar identiteit dan niet verborgen had kunnen blijven. Intussen, meer dan een eeuw later, is haar identiteit toch vrij gemakkelijk ontdekt (Swales 1986). Cäcilie heette eigenlijk Anna von Lieben, geboren Von Todesco; zij leefde van 1847 tot 1900 en stamde uit een zeer bekende, zeer rijke, joodse bankiersfamilie. Freud noemt Cäcilie zijn 'Lehrmeisterin' en 'Hauptklientin' en schrijft over haar: 'Het was een voorname, hoogbegaafde hysteric, die men naar mij had doorverwezen omdat men niets met haar wist te beginnen' (1925d, p. 87). Freud noemt haar 'mijn moeilijkste en leerzaamste geval van hysterie'. Bij iedere nieuwe crisis van Cäcilie spoedde Freud zich erheen en wist haar weer voor enkele uren tot bedaren te brengen met behulp van hypnose. De volgen-

de aanval kwam «meestal een halve dag later». Men gaat er derhalve van uit dat Freud twee of meer keren per dag naar Palast Todesco toog en daar veel tijd doorbracht. «De observatie van dit opmerkelijke geval samen met Breuer was zelfs de directe aanleiding om in 1893 onze *Voorlopige mededeling* te publiceren» (1895d, p. 591). Zij was wellicht ook de patiënte die Freud meenam op zijn studiereis naar de hypnose-experts Liébeault en Bernheim in Nancy, want hij meende toen nog dat zijn succes met hypnose zo beperkt was door zijn gebrekkige vaardigheid. Mevrouw Cäcilie M. heeft de wetenschap van de psychoanalyse enorme diensten bewezen. Zij liet gedichten na waarin ze onder andere over haar ziekte schreef. Een exemplaar van de gebundelde gedichten met persoonlijke opdracht bevond zich in Freuds bibliotheek.

In de familie Von Lieben groeide enig ongenoegen omdat de jonge wonderdokter geen blijvend resultaat boekte, evenmin als de beroemde artsen Breuer, Chrobak en Charcot, die al eerder hun onmacht hadden moeten erkennen. Men neemt tussen haakjes aan dat het gezin Freud in die tijd heeft geleefd van twee rijke patiëntes: Anna von Lieben en Fanny von Sulzer-Warte (pseudoniem Emmy von N.). Het budget van het gezin Freud had in die periode dus een wankel basis.

De andere casus is Mathilde S. — Schleicher was haar echte naam — dochter van een Weense schilder, uit een familie met een psychiatrisch belaste geschiedenis (Hirschmüller 1989; Junker 1990). Ook haar behandeling door Freud slaagde niet: zij ontwikkelde een grootheidswaan en een overdrachtspsychose en moest worden opgenomen in een psychiatrische kliniek. De arts daar noteerde over haar: «Nymfomane, wentelt zich half ontbloot masturberend op de grond en roept om Dr. Freud, wiens slavin zij wil zijn» (Hirschmüller 1989, p. 138). Na haar ontslag nam Freud haar opnieuw in behandeling, medicamenteus wel te verstaan. Zonder succes, zij stierf op achten-twintigjarige leeftijd. De oorzaak was sulfonalvergiftiging. Het gevaar van sulfonal — dat Freud haar had voorgeschreven — werd pas kort ná dit voorval bekend, maar toch voelde Freud zich hier schuldig over. Hem waren al eerder verwijten gemaakt over onvoorzichtigheid met cocaïne. Zijn schuldgevoel over zijn behandeling van Mathilde S. komt voor in de associaties bij de Irma-droom (Freud 1900a, p. 129). Prof. Meynert, die bij deze behandeling in consult geroepen was door de kliniek, bekritiseerde Freud als een «wandelende hypnotiseur» en bracht hem daarmee in diskrediet.

Wij mogen uit het bovenstaande concluderen dat de eerste tien jaren van Freuds praktijkervaring veelkleurig en turbulent waren. Freud zocht in deze periode nog zijn weg. Karakteristiek is de volgende passage aan het einde van manuscript E, waarschijnlijk uit juni 1894: «Tot zover ben ik vandaag gekomen. Opvulling van lacunes is dringend nodig; ik acht de zaak onvolledig, ik mis iets, maar de basis acht ik juist. Natuurlijk beslist niet rijp voor publicatie. Suggesties, uitbreidingen, ten slotte weerleggingen en ophelderingen worden in *grote* dank aanvaard» (Freud 1986, p. 76).

¶ *Continuïteit en verandering*

Hoe verhoudt Freud de arts-hypnotiseur in de mode zich nu tot Freud de psychoanalyticus, de arts van vóór en na 1896? In dit jaar gebruikte Freud voor het eerst in geschrifte de term 'psychoanalyse' (1896a en 1896b). Om te beginnen is de continuïteit met de voorgaande tien jaar in één opzicht in ieder geval groot: Freud was en bleef de zenuwarts die hard werkte om vrouw en kinderen te onderhouden. In het jaar 1902 werd hij buitengewoon hoogleraar en in dat jaar begon ook de Psychologische Woensdag Kring. En eerst na 1906 kwamen grote veranderingen ten gevolge van zijn groeiende bekendheid: leerlingen meldden zich van heinde en verre voor een leeraanalyse, bezoekers dienden zich aan, de uitgeverij eiste veel tijd en het verenigingsleven bracht rompslomp met zich mee.

Hoe zit het met de theorie, met de gehanteerde begrippen? De essentie daarvan was er in 1886 aan het begin van Freuds praktijk niet, maar tien jaar later wel. In *Studies over hysterie* (1895d, p. 428) ligt een dynamische hypothesen ten grondslag aan de theorie van trauma en afreageren. Freud spreekt over het opgraven van onbewuste inhouden, trekt de vergelijking met de archeologie, en beschrijft de vrije associatie in de ietwat autoritaire variant die hem eigen was (p. 569). De begrippen 'afweer' (1894a), 'verdringing', 'onbewuste', 'conversie' en 'conflict' vindt men er ook. Zelfs het begrip 'overdracht' komt al voor in *Studies over hysterie* (1895d, p. 699), zij het nog niet in zijn volle betekenis als het essentiële element van iedere therapeutische relatie. Hij had daar trouwens ervaring mee opgedaan, bijvoorbeeld toen een patiënte ontwakend uit de hypnose haar armen om hem heen sloeg. De liggende positie van de patiënt was eveneens aan de hypnose ontleend.

De ontwikkeling had in 1896 tot een beginnend raamwerk van psychoanalyse geleid. Het proces was geleidelijk gegaan, maar op een gegeven moment bestond niettemin iets geheel nieuws. Het verhaal van Anna O., geschreven door Breuer en opgenomen in *Studies over hysterie*, wordt pas echt begrijpelijk met de begrippen 'overdracht' en 'tegenoverdracht'. Het is voor ons moeilijk voorstelbaar dat Breuer dat niet kon zien en Anna O. heeft daar een hoge prijs voor betaald, namelijk blijvende atrofie van haar liefdesfunctie oftewel grote eenzaamheid. Concluderend: de essentie van de psychoanalyse was ontdekt in 1896, dus voordat Freud na de dood van zijn vader in oktober 1896 aan zijn zelfanalyse begon.

Wat heeft de zelfanalyse, waaraan Freud eind 1896 begon en die was voltooid in 1900 bij het verschijnen van *De Droomduiding*, in deze ontwikkeling betekend? Minder dan ik altijd dacht. Sulloway (1980) spreekt over de mythe van de held die een rol speelde in de Freudvisie van de aanhangers, onder andere in de biografie van Jones. Deze mythe kent drie vaste ingrediënten: de absolute originaliteit van de held, zijn eenzame jaren van isolement als-

mede de vijandige receptie in de wereld. In wezen betoonde Symington (2004) zich nog een adept van die mythe. In deze visie zou het verschil tussen 1896 en 1900 zeer groot moeten zijn: de held heeft dan zijn zelfanalyse voltooid, is alleen door de woestijn getrokken en is nu gereed voor het vervolg. Maar het verhaal van de heldhaftige zelfanalyse en van de uitvinding van de geheel originele psychoanalyse klopt niet. Ten eerste is sprake van een geleidelijke ontwikkeling, een taaie strijd waarbij Freud zich zonder twijfel geïsoleerd en lang miskend heeft gevoeld, maar de psychoanalyse is geen creatio ex nihilo. Ten tweede was de psychoanalyse zogezegd al uitgevonden vóórdat Freud aan zijn zelfanalyse begon. De setting, de methode en de essentiële begrippen bestonden reeds toen Freud in 1896 aan zijn zelfanalyse begon. Dit neemt natuurlijk niet weg dat voor Freud persoonlijk die zelfanalyse een groot verschil maakte en ook in zijn activiteiten doorwerkte.

Wat houden we nu over als verschil tussen voor en na de zelfanalyse? De conclusie lijkt te zijn dat Freud in zijn zelfanalyse de eerste jaren van zijn leven heeft doorgeploegd en die heeft geordend met behulp van de theorie van het oedipuscomplex en dat hij ten tweede nog meer overtuigd raakte van het belang van de droomduiding. De oedipale theorie heeft hem in staat gesteld sommige dingen van zichzelf te begrijpen, andere juist weg te stoppen (Breger 2000). Veel belangrijk werk was verricht in de tien jaar vóór de zelfanalyse. Toen ontwikkelde Freud de begrippen ‘afweer’, ‘verdringing’, ‘onbewuste’, ‘conversie’, ‘conflict’ en ‘overdracht’, evenals de psychoanalytische setting en de vrije associatie. Wij moeten ons dat laatste overigens allemaal niet te stereotiep voorstellen. Talrijk zijn de gegevens waaruit blijkt dat Freud zich niet hield aan de ietwat defensieve behandeladviezen die hij aan zijn leerlingen gaf. Hij was zeker ook veel actiever en directiever dan sommigen nu voor wenselijk houden. Freud noemde zijn behandelingen ‘gesprekken’, hetgeen tweezijdigheid impliceert.

¶ *Het Freudbeeld in de Gesammelte Werke*

Ten slotte wil ik nog aannemelijk maken dat de uitgevers van de *Gesammelte Werke* de aanloop tot de psychoanalyse hadden verdrongen. De *Gesammelte Werke* zijn uitgegeven door Anna Freud en de Weense getrouwen om haar heen. De voorbereiding van deze enorme onderneming begon meteen in 1938, toen zij zich goed en wel in Londen hadden gevestigd. De eerste band van de *Gesammelte Werke* verscheen in Londen in 1940; dat was band VI, *Der Witz*. Naar mijn idee hadden deze uitgevers moeite bovengenoemde tweede bron van de psychoanalyse in overeenstemming te brengen met hun Freudbeeld. Ze konden in Freud geen modearts, geen tovenaars, geen hypnotiseur zien. Ze geloofden bovendien in de mythe van de eenzame held. Wat voor aanwijzingen hebben we daarvoor?

De uitgevers ›vergaten‹ *Hypnose* (1891*d*), een artikel waarin Freud zichzelf duidelijk manifesteert als een overtuigd en ervaren hypnotiseur. Dit artikel kwam pas in 1963 boven water. Mij dunkt dat dat geen toeval was. Er staan in de *Gesammelte Werke* wel andere teksten over hypnose, maar daarin beschrijft Freud zichzelf toch minder duidelijk als hypnotiseur. Dat zijn bijvoorbeeld een voorwoord bij een vertaling van Bernheim (1888-89*a*) en een bespreking (1889*a*) van een boek van Forel, *Der Hypnotismus*. In die teksten lijkt hij meer een wetenschapper in discussie met collegae. In een ander artikel *Een geval van genezing door hypnose, benevens opmerkingen over het ontstaan van hysterische symptomen door ›tegenwil‹* (1892-93*a*, opgenomen in GW 1) lijkt Freud de hypnose ›even‹ te gebruiken als stapje in de behandeling om de weerstand te doorbreken en toegang te krijgen tot de herinnering. Maar in het niet opgenomen *Hypnose* (1891*d*) hebben we te maken met een auteur die het werken met hypnose aanbeveelt, het indicatiegebied ervan aangeeft en zijn werkwijze beschrijft. Tussen de regels door is bovendien te lezen dat Freud in deze een grote reputatie had, een arts in de mode was. Freud verbergt zijn twijfels en vraagtekens bij de hypnose niet: ›Daarin schuilt ook voor hem [de arts] die misschien innerlijk aan het succes twijfelt, een grote en uiteindelijk uitputtende inspanning‹ (1891*d*, p. 126). Dat noopte hem tot verder zoeken en daar aan danken wij de psychoanalyse.

Dan is er een tweede opvallende vergissing in de *Gesammelte Werke*. De tekst *Psychische behandeling (behandeling van de ziel)* (1890*a*) werd fout gedaateerd, namelijk als stammend uit 1905, vijftien jaar later. Dat is ook nog het geval in de *Standard Edition*. Deze tekst was weliswaar uitgekomen in 1905, maar in een derde druk, hetgeen niet duidelijk vermeld was. Een begrijpelijke vergissing zou je zeggen, maar toch bevredigt deze verklaring niet. Dit is namelijk het genoemde artikel met veel woorden als ›toverij‹, ›verbleekte magie‹, ›toverkracht‹, ›gelovige verwachting‹, ›wondergenezing‹, ›modearts‹, ›wonderdoener‹, ›magie van het woord‹, die het gevolg zijn van het sterke *rapport* tussen dokter en patiënt. Mijn hypothese luidt dat de uitgevers van de *Gesammelte Werke* moeite hadden met deze fase in Freuds carrière en daar niet rustig naar konden kijken. Vandaar de ›vergissing‹.

Er bestaat nog een derde merkwaardig gegeven, niet direct een freudiaanse vergissing, maar toch opvallend. Het eerste hoofdstuk van Freuds *Selbstdarstellung, Selbstportret* (1925*d*) staat in de *Gesammelte Werke* — op de eerste bladzijde na — klein gedrukt. Dat gaat over zijn persoonlijke achtergrond, zijn studies, zijn beginjaren als arts én over de manier waarop Freud zijn gevoel van onmacht overwon door het gebruik van hypnose. Blijkbaar vonden dat minder belangrijk. Freuds activiteiten met en rond hypnose blijken zeer uitgebreid te zijn geweest, maar ze zijn pas meer recent in kaart gebracht. De bekende Freudbiografieën bevatten op dit punt allerlei onjuistheden (Tanner 2005).

¶ Conclusie

De psychoanalyse komt voort uit een dubbele stroom. Enerzijds een natuurwetenschappelijke, positivistische stroom die sterk vertegenwoordigd was aan de Weense medische faculteit en anderzijds een stroming die aansloot bij reeds in oude tijden bekende geneeswijzen. De eerste was prestigieus, de tweede veel minder. Toch waren die 'onwetenschappelijke' werkwijzen deel van Freuds beginjaren. Gevestigde psychoanalytische kringen hadden moeite met die 'alternatieve' stroming, die ook totaal niet paste bij het imago dat psychoanalytici in Engeland na de Tweede Wereldoorlog van zichzelf wilden uitdragen. Jones vestigde zijn praktijk dan wel niet in Regent Street, maar er toch heel dichtbij: daar zaten immers de gerenommeerde dokters. Dit heeft zijn sporen nagelaten in de uitgave van de *Gesammelte Werke*. Freud zelf schrijft echter: 'Maar het hypnotisme heeft als therapeutisch agens niet gestand gedaan wat het aanvankelijk beloofde; wij psychoanalytici mogen ons voor zijn legitieme erfenissen uitgeven en zullen niet vergeten hoeveel aansporing en theoretische opheldering wij eraan te danken hebben' (Freud 1916-17a, p. 605).

Literatuur

De cursieve letters achter de jaartallen van Freuds werk berusten op Meyer-Palmedo en Fichtner (1999).

BERNFELD, S. & S. CASSIRER-BERNFELD (1981). *Bausteine der Freud-Biographik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

BREGER, L. (2000). *Freud — Darkness in the midst of vision*. New York/Toronto: Wiley & Sons.

FREUD, S. (1888b). Hysterie. *Werken 1* (p. 43-64). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1888-89a). Voorwoord van de vertaler bij Bernheims boek over de suggestie. *Werken 1* (p. 65-79). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1889a). Bespreking van *Der Hypnotismus* (Forel). *Werken 1* (p. 82-96). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1890a). Psychische behandeling (behandeling van de ziel) *Werken 1* (p. 97-116). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1891d). Hypnose, *Werken 1* (p. 117-127). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1892-93a). Een geval van gene-

zing door hypnose, benevens opmerkingen over het ontstaan van hysterische symptomen door 'tegenwil'. *Werken 1* (p. 137-150). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1894a). De afweerneuropsychosen. *Werken 1* (p. 195-209). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1895d). Studies over histerie. *Werken 1* (p. 414-706). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1896a). Erfelijkheid en etiologie van de neurosen. *Werken 1* (p. 745-761). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1896b). Verdere opmerkingen over de afweerneuropsychosen. *Werken 1* (p. 761-784). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1899a). Over de herinneringen. *Werken 1* (p. 863-883). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1900a). De droomduiding. *Werken 2*. Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1914g). Herinneren, herhalen en doorwerken. *Werken 6* (p. 423-433). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1916-17a). Colleges inleiding tot de psychoanalyse. *Werken 7* (p. 211-606). Amsterdam: Boom.

FREUD, S. (1925d). Zelfportret. *Werken 9* (p. 75-134). Amsterdam: Boom.

-
- FREUD, S. (1927a). Nawoord bij 'Het vraagstuk van de lekenanalyse'. *Werken* 9 (p. 339-346). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1950c). Ontwerp van een psychologie. *Werken* 1 (p. 308-413). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1986) *Briefe an Wilhelm Fließ 1887-1904*. Redactie: J. Moussaieff Masson. Duitse vertaling: M. Schröter. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- FREUD, S. (1987). *Gesammelte Werke. Nachtragsband — Texte aus den Jahren 1885-1938*. Redactie: A. Richards e.a. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- FREUD, S. & BINSWANGER, L. (1992). *Briefwechsel 1908-1938*. Redactie: G. Fichtner. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- HIRSCHMÜLLER, A. (1989). Freuds 'Mathilde' — Ein weiterer Tagesrest zum Irma Traum. *Jahrbuch der Psychoanalyse* 24, 128-159.
- JUNKER, H. (1989). Sigmund Freud ordiniert Rathausstraße 7, das Jahr 1888. *Luzifer-Amor*, 4, 9-25.
- JUNKER, H. (1990). Freud 1889 — Die Geschichte eines Jahres. *Luzifer-Amor*, 6, 27-41.
- MEYER-PALMEDO, I. & FICHTNER, G. (red.) (1999). *Freud-Bibliographie mit Werkkonkordanz*. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- SULLOWAY, F. (1980). *Freud biologist of the mind — Beyond the psychoanalytic legend*. Bungay: Fontana Paperbacks.
- SWALES, P. (1986). Freud, his teacher, and the birth of psychoanalysis. In P. E. Stepansky (red.), *Freud — Appraisals and reappraisals — Contributions to Freud studies*. Hillsdale NJ: The Analytic Press.
- SYMINGTON, N. (2004). *The blind man sees. Freud's awakening and other essays*. Londen: Karnac.
- TANNER, T. (2005). Sigmund Freud und die Zeitschrift für Hypnotismus. *Luzifer-Amor*, 36, 65-118. Oorspronkelijk: Sigmund Freud and the *Zeitschrift für Hypnotismus*. *Arc de cercle*, 1 (2003), 75-142.

Bij het vijftigjarig bestaan van Freuds gymnasium kwam een gedenkboek uit met opstellen van oud-leerlingen. Freud, dan achtenvijftig, geeft in kort bestek een psychoanalyse van de relatie leerling-leraar.

Als psychoanalyticus moet ik sterker in affectieve dan in intellectuele processen, sterker in het onbewuste dan in het bewuste zielenleven geïnteresseerd zijn. Mijn ontroering bij de ontmoeting met mijn vroegere gymnasiumleraar herinnert mij eraan dat ik een eerste bekentenis moet afleggen: ik weet niet wat ons sterker in beslag nam en van grotere betekenis voor ons werd: de preoccupatie met de wetenschappen waarin wij onderricht kregen, of die met de persoonlijkheid van onze docenten. In elk geval richtte zich op deze laatste bij ons allen een nooit stokkende onderstroom, en bij velen voerde de weg naar de wetenschappen alleen via de persoon van de docenten; sommigen bleven op deze weg steken en voor een enkeling bleef deze weg om die reden — waarom zouden we het niet toegeven? — permanent versperd.

Wij dongen naar hun gunst of keerden ons van hen af, we verbeeldden ons dat zij sympathieën of antipathieën koesterden die er waarschijnlijk niet waren, bestudeerden hun karakter en vormden of misvormden naar hun voorbeeld ons eigen karakter. Zij lokten onze sterkste protesten uit en dwongen ons tot volledige onderwerping; we speurden naar hun kleine zwakheden en waren trots op hun voortreffelijke eigenschappen, hun kennis en hun rechtvaardigheid. In wezen mochten wij hen zeer, als zij ons daartoe enige grond gaven; ik weet niet of al onze docenten dit hebben gemerkt. Maar het valt niet te ontkennen dat onze houding tegenover hen van heel speciale aard was, een aard die haar ongemakken voor de betrokkenen zal hebben gehad. Wij waren op voorhand evenzeer geneigd hen lief te hebben als te haten, te bekritisieren als te vereren. De psychoanalyse noemt zo'n bereidheid tot tegenstrijdig gedrag ambivalent; ze schroomt ook niet de bron van zo'n gevoelsambivalentie aan te tonen.

Ze heeft ons namelijk geleerd dat de voor het latere gedrag zo extreem belangrijke affectieve houdingen van het individu tegenover andere personen op een onvermoed vroeg tijdstip hun beslag

hebben gekregen. Al in de eerste zes jaren van zijn leven heeft de kleine mens de vorm en affectieve toon van zijn betrekkingen tegenover personen van dezelfde en van de andere sekse vastgelegd, hij kan ze vanaf dat punt verder ontwikkelen en in bepaalde richtingen wijzigen, maar hij kan ze niet meer tenietdoen. De personen aan wie hij op die manier gehecht raakt, zijn zijn ouders en zijn broers en zusters. Alle mensen die hij later leert kennen, worden voor hem substituutpersonen voor deze eerste emotionele objecten [...].

Freud (1914,f). Over de psychologie van de gymnasiast.
Werken 6, p. 420/21.